

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture 5
ІВАНОВА С. В. Найдавніші кургани як знакова система 17
ВЕРТІЄНКО Г. В. Коштовні метали у світоглядній системі давніх іраномовних народів за текстами Авести 29
ІВЧЕНКО А. В. Нові матеріали з розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії 38
ОСИПЕНКО М. С. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України) 54

Articles

- GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture 5
IVANOVA S. V. Ancient Burial Mounds as a Symbolic System 17
VERTIENKO H. V. Precious Metals in the Worldview System of Ancient Iranian-Speaking Peoples on the Texts of Avesta 29
IVCHENKO A. V. New Materials From Excavation «Orient» at Olbian Necropolis 38
OSYPENKO M. S. Horse Whip Pommels With a Special Protrusion of the XI—XIII Centuries (Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine) 54

Публікації археологічного матеріалу

- ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Нові поховання передскіфського часу з Північно-Східного Приазов'я 72
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі 86
БУЙСЬКИХ А. В., ГАРКУША Н. М., ЧЕПКАСОВА М. І. Архітектурна теракота з Ольвії за розкопками 1920-х рр. 96
КОЗЛЕНКО Р. О., ПУКЛІНА О. О. Теракоти римського часу з Нижнього міста Ольвії в зібранні Національного музею історії України 108

Publication of Archaeological Material

- ZABAVIN V. O., NEBRAT S. H. New Burials of the Pre-Scythian Time From the North-Eastern Azov Area 72
HUTSALA F., HUTSALV. A., MOHYLOVO. D. Early Scythian Barrow With Cremation on the Western Podillia 86
BUIISKYKH A. V., HARKUSHA N. M., CHERKASOVA M. I. Architectural Terracotta From Olbia According to Excavations of the 1920-ies 96
KOZLENKO R. O., PUKLINA O. O. Roman Terracottas From the Lower City of Olbia From the Collection of the National Museum of the History of Ukraine 108

Історія науки

ГАВРИЛЮК Н. О. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (До 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка)

118

History of Science

GAVRYLYUK N. A. The Beginning of the Palaeoeconomics Study in Ukrainian Archaeology (To the 100th Anniversary of B. A. Shramko's Birth)

Рецензії

РУДИЧ Т. О. Рец.: О. Козак, І. Потехіна, Т. Слободян, В. Гупало. Методичні рекомендації з польової антропології

127

Book Review

RUDYCH T. O. Rev.: O. Kozak, I. Potiekhina, T. Slobodian, V. Hupalo. Methodical Recommendations on Field Anthropology

ПАПАКІН А. Г. Рец.: А. В. Симоненко. Сарматские всадники Северного Причерноморья

132

PAPAKIN A. H. Rev.: A. V. Symonenko. Sarmatian Horsemen of the Northern Black Sea Coast

Хроніка

До 70-річчя Леоніда Залізняка

136

News Review

To the 70th Anniversary of Leonid Zalizniak

Г. В. Вертієнко *

КОШТОВНІ МЕТАЛИ У СВИТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ ДАВНІХ ІРАНОМОВНИХ НАРОДІВ ЗА ТЕКСТАМИ АВЕСТИ¹

У статті надано контекстно-семантичний аналіз випадків застосування слів ‘золото’ *zaraniia-* (101 раз) та ‘срібло’ *arazata-* (12 випадків) у корпусі Авести (Ясна, Яшти, Відеват, Аогемадаєча тощо). Контекстуальне коло цих згадок сходить до концептосфери Іншого світу, його об’єктів і мешканців, якими були і померлі. Срібло долучається до золота в авестійських текстах більш пізньої стадії та пехлевійських творах.

Ключові слова: Авеста, Ясна, Яшти, Відеват, Аогемадаєча, лексика, золото, срібло.

Звернення до заявленої тематики обумовлено намаганням зрозуміти значення, яке могли вкладати як осілі іранські народи, так і іраномовні кочовики Євразійського степу, у багато прикрашений одяг та інвентар, який супроводжував їхні поховання. Для вирішення цього кола питань, вважаємо, доцільно долучити наступні давньоіранські релігійні письмові джерела: Ясна, Яшти, Відеват, Аогемадаєча (Aogemadaēsa = Aog.).

Загалом, питання значення *золота* у світосприйнятті номадів Євразійського степу доби раннього залізного віку та його ролі в поховальному обряді (рис. 1—3) було предметом роздумів кількох поколінь скіфологів². На сьогодні, вималювалося кілька аспектів, в межах яких розумілася ця проблема: солярна семантика; втілення соціального статусу та божественної сутності знатного померлого; зв’язок з іранським концептом ‘благодаті’ (ав. *xʷarənah-*); втілення образу бога Мітри в *золотому* вбранні представників кочової еліти (напр.: Акишев К., Акишев А. 1981, с. 144—153; Акишев 1981,

с. 54—64; Литвинский 1982, с. 34—44; Бессонова 1983, с. 13—24; Акишев 1984; Лелеков 1987, с. 25—31; Гуляев, Савченко 1999, с. 151—160; Гуляев 2010, с. 107—128). Стосовно ролі, яке могло грати *срібло* у кочовиків, влучно зазначила О. В. Переводчікова, яка наголосила, що «этому белому металлу отводилась своя роль, еще не исследованная» (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 352).

Кілька слів відносно етимології цих коштовних металів. Від і.-е. основи *g^hel — ‘жовтий’, якій в санскр. відповідає *hari-*, а в авест. *zairi-*, походить слово *zaraniia-* ‘золото’ (Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 714; Blažek 2017, р. 267—269). При цьому, в авестійських текстах слід звертати увагу, де саме вживається лексема *zairi-* яка має ту ж етимологію, що й лексема *zaraniia-*, але має значення ‘жовтий, жовто-зелений’ (59 випадків в Авесті). На жаль, в перекладах авестійських текстів це не завжди передається. Сумарно ‘золото’ *zaraniia-* вживається в Авесті 101 раз: у 10 випадках як іменник, у 51 — як прикметник і у 40 — як іменник у компаундах кількох типів (пор.: Dostor 2004, р. 300—301) (див.: Додаток). Наступний коштовний метал *arazata-* ‘срібло’ (Bartholomae 1904, Kol. 352) виводять з і.-е. основи *ar(e)ǵ- ‘бути світлим, білим, блискучим’ (Роконь 1959, S. 64—65; Bailey 1979, р. 25; Рас-торгуева, Эдельман 2000, с. 231). В порівнянні з золотом цей метал має набагато меншу частоту вживання (12 випадків: Яшт 5.129 = 17.14 = Аог. 84, Відеват 14.11(2) — як іменник; Ясна 10.17, Яшт 10.125, Відеват 7.75 — як прикметник; Яшт 10.112, Відеват 8.88, Аог. 17 — як складова компаундів) і до того ж він завжди контекстуально пов’язаний з золотом.

Якщо базуватися суто на авестійських джерелах, то ми не побачимо, щоб *золото* згадувалося чи то в контексті сонця, чи то *хварени*. Сонце, *хварена* та Мітра присутні в Яшті 6, але згадки про золото в ньому немає. За текстами Авести повністю *золоте вбрання* має лише покровитель воїнів і бог смерті Вайу за Яштом 15.57:

* ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна — кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, ORCID 0000-0002-2104-0058, vertana77@gmail.com

¹ Стаття підготована за матеріалами доповіді, проголошеної на Щорічній науково-практичній конференції Національного музею історії України 28—29 листопада 2019 р.

² Щодо місця коштовних металів в економіці Скіфії див.: Гаврилюк 2013, с. 496—501; 674, прил. 5.2, № 6.

«Вайу злато-шапкового вшановуємо,
 Вайу злато-коронного вшановуємо,
 Вайу злато-гривневого вшановуємо,
 Вайу злато-колісничного вшановуємо,
 Вайу злато-колісного вшановуємо,
 Вайу злато-збройного вшановуємо,
 Вайу злато-вбраного вшановуємо,
 Вайу злато-взутого вшановуємо,
 Вайу злато-оперезаного вшановуємо»
 (Яшт 15.57; Вертієнко 2019, с. 67).

Акватична³ богиня Аредві також має золоті елементи у своєму наряді (Яшт 5.64, 78, 123, 126, 127, 128 — див. Табл.), що може мати наступне тлумачення: її води течуть з гори Хукар⁴ (Яшт 5.96 = 121), яка є золотою і саме тому, можливо, вони набувають її якісної ознаки⁴. Зауважимо, що атрибутивний бобровий одяг Аредві лише тільки порівнюється з блиском срібла-золота:

«Хутро споглядачу блищить
 (ніби) усіяне сріблом (і) золотом»⁵
 (Яшт 5.129; переклад за: Kotwal,
 Hintze 2008, S. 271 (E1, fol. 210v)).

Цілком можливо, що цією метафорою, окрім вказівки на блиск, хотіли також підкреслити й коштовність одягу цієї богині, але це жодним чином не вказує, що її одяг є з суцільного золота, як у випадку з Вайу.

Отже, можна зробити висновок, що золотий одяг має лише бог смерті Вайу і меншою мірою акватична Аредві. Взагалі, золото є невід'ємною складовою Ідеального світу та тісно пов'язане з концептом сакральної чистоти. Коли в джерелах надається опис вшанування богами чи героями, того ж Вайу, то оточуючій антураж є винятково золотим — золоте

³ Зазначимо, що *arəduuī-*, *sūra-* та *anāhita-* є трьома епітетами цієї богині, але питання, чому в цьому перерахуванні пропущено епітет, пов'язаний саме з водою, залишається відкритим.

⁴ Золотоносні водоймища та ріки згадуються в Авесті, як пов'язані з горами, що сягають Верхнього світу (Яшт 19.67; Vishtasp Yasht (Vyt.) 4; Nyāyišn (Ny) 1.8; Яшт 5.96 = 121 = Яшт 12.24 ('золота' гора Хукар'я); Яшт 10.13 (верхівки Хари, прикрашені 'золотом'); Яшт 15.15c-d (Хукар'я вся 'золота')).

⁵ Переклад І. М. Стеблін-Каменського: «[...] чтобы смотрящему казалось она покрыта золотом и полной серебром» (Авеста 1997, с. 198). Пор. переклади В. С. Соколовой: «[...] шкурки ослепляют смотрящего обилием серебра и золота» (Соколова 2005, с. 155), Н. Еттингера: «[...] strahlen die Pelze auf die Betrachter in Fülle Silber (und) Gold» (Oettinger 1983, S. 124) та П. О. Шерве: «(Then her) furs shine (in the eyes) of the beholder on account *of the wealth of silver and gold» (Skjærvø 2006, p. 81).

місце, золота подушка та золотий килим (Яшт 15.2 = 7, 11, 15e-i, 19, 23, 27, 31, 35, 39)⁶. Воху-Мана, Ахура Мазда, Амеша Спента та праведні душі у Потойбіччі мають зроблені з золота т.зв. 'місця' (Відеват 19.31—32; Аог. 12; Яшт 17.9'). Згадки, що Воху-Мана має золоте місце в Іншому світі, є і в пехлевійських творах (зокрема, Занд-і Хуртак Авестак 160, Арда Віраз Намаг 11.2).

У середньоперському трактаті Аогемадаеча, який містить 29 авестійських цитат, з коментарями пазендською, пехлеві та санскритом (JamaspAsa 1982), в §17 вказується, що померлий перебуваючи в Іншому світі прикрашений різними кольорами:

«Чи то в срібло прикрашений,
 чи то в золото прикрашений,
 чи то в інші кольори»
 (Аог. § 17; переклад за:
 JamaspAsa 1982, p. 170).

У пехлевійських та санскритських поясненнях до цього місця вказано, що Воху-Мана та Амеша Спента надають душам померлих золотий одяг та золоті трони (JamaspAsa 1982, p. 58). Також, за іншим пехлевійським твором Арда Віраз Намаг 12.9, душі праведних мають в Іншому світі одяг, прикрашений золотом і сріблом⁸. Характерно, що за пехлевійським Великим Бундахішном 3.4, бог смерті Вайу набуває більш розширеного спектру забарвлення ніж в Авесті, де окрім вже відомого за Яштом 15.57 золота, додається срібло та різні кольори, що перегукуються з §17 Аогемадаеча.

За Яштом 17.14 дари (данина?) срібла і золота надходять до душ праведників за сприяння богині Аші (Правди) у Верхньому світі. В §84 трактату Аогемадаеча *срібло-золото* згадуються знову в контексті, прямо пов'язаному з Потойбіччям:

«В тлін (зійде) худоба, в тлін коні,
 в тлін срібло (і) золото,
 в тлін люди відважні»
 (Аог. §84; переклад за:
 JamaspAsa 1982, p. 135).

Коштовні метали в цьому пасажі можуть виступати метафорою *багатства/добробуту*. Можна припустити, що наведений перелік «тлін-

⁶ При описі мешканців Іншого світу є згадка прикрас, що прикрашені золотом в Яшті 17.10.

⁷ Йде мова лише про ніжки тронів.

⁸ Див.: Чунакова, 2001, с. 105, і подальшу традицію, зокрема, новоперську версію: Колесников, 2012, с. 415.

них» речей відтворює певні ціннісні світоглядні орієнтири соціуму, до якого були спрямовані ідеї зороастризму. В коментарях до цього місця сказано, що лише праведник-зороастрієць не зійде в порох, що, відповідно, може свідчити про протиставлення доктрини зороастрійської релігії установкам традиційного іранського суспільства, для яких згадані «нетлінні» блага (худоба, коні, дорогоцінні метали, хоробрість) включені в есхатологічну концептосферу.

Перед тим, як перейти до золотої атрибутики богів, хотілося окремо акцентувати на створенні ідеально-міфічного світу Йімою *золотим* знаряддям *суврою* та *аштрою*, прикрашеною золотом⁹ (Відеват 2.6 ('золота' *сувра* та *аштра* прикрашена золотом), 10 = 14 = 18 ('золота' *сувра*), 30 = 38 ('золота' *сувра*)). Тобто, акцентуємо увагу на репродуктивній активності золота.

До повної картини золотого Вайу (який має золотий одяг і антураж) ще додається золота зброя та золота колісниця з золотими колесами (див. переклад Яшта 15.57 вище). Ще одним богом, який має золоту колісницю, але з одним колесом, є Мітра (Яшт 10.124, 136). У четвірки, запряжений в його колісницю, копита золоті попереду та срібні позаду (Яшт 10.125), що, ймовірно, вказує на денний та нічний шлях Мітри, бога, який «ніколи не спить» (Яшт 10.12) і підкреслює його лемінальну позицію між місяцем та сонцем (Яшт 6.5). Саме це, на нашу думку, і спричинило набуття ним атрибутивних епітетів 'срібно-дротикового' та 'золото-оточеного' (*ərəzātō. frašnənt* і *zaraniīō.vārətanənt*), до складу яких входить як срібло, так і золото (Яшт 10.112)¹⁰.

⁹ Варіанти перекладів цих слів див.: Вертиєнко 2014, с. 55–62.

¹⁰ Пор. інші варіанти перекладу: «des Fr. von Silber ist, des Brustwehr von Gold ist» (Bartholomae 1904, Kol. 352, 1679); «whose pike is of silver, whose armour is of

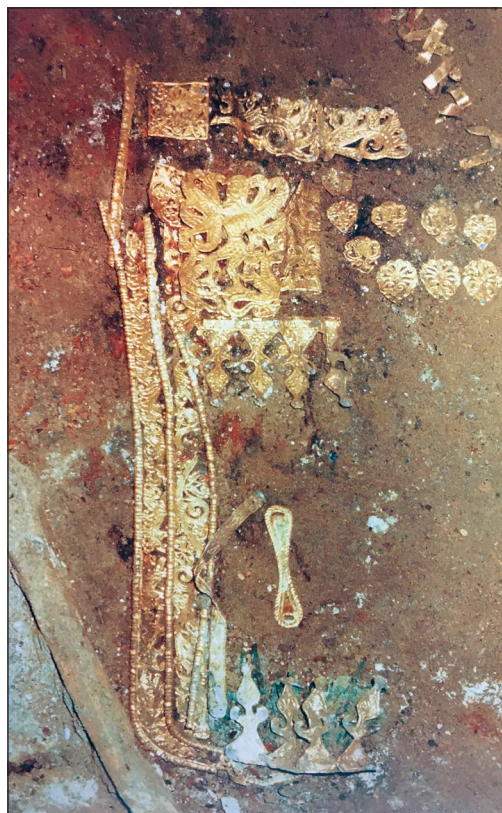

Рис. 1. Золоті аплікації горита у скіфському похованні, к. Соболева Могила, IV ст. до н. е. (за: Reeder 2001, р. 56, fig. 13)

Fig. 1. Golden applications of *goriyos* in a Scythian burial, Soboleva Mohyla barrow, IV c. BC (after: Reeder 2001, р. 56, fig. 13)

Ми розуміємо ці епітети метафорично як вказівку на промені сонця, як, наприклад, розглядається й увесь його збройний арсенал (Cantera 2017, р. 30), що концентрується на цій колісниці (Яшт 10.128–132). Його характерна зброя — бронзова *ваджра* є 'золочена'

gold» (Gershevitch 1959, р. 129); «с серебряным копьем (?) и с золотым щитом» (Соколова 2005, с. 323); «à la tiare d'argent et à la cuirasse d'or» (Pirart 2006, р. 147).

Таблиця 1. Золоті елементи в одязі богині Аредві за Яштом 5

Table 1. Golden elements in the clothes of goddess Aredvi after Yasht 5

№	Джерело	Транслітерація	Переклад
1	Яшт 5.64	<i>aoθra paitišmuxta zaraniīō.uruuīxšna</i>	взула з <i>золотими</i> стрічками взуття
2	Яшт 5.78	<i>zaraniīa aoθra paitišmuxta</i> <i>yā vīspō.pīsa</i>	<i>золотом</i> взуття її все прикрашене
3	Яшт 5.123	<i>zaranaēnənt paiti.dānənt</i>	з <i>золотим</i> серпанком
4	Яшт 5.126	<i>aḏkənt vaṅhānənt pouru.paxštənt</i> <i>zaranaēnənt</i>	в халаті з довгими рукавами багато-складчастому, <i>золотому</i>
5	Яшт 5.127	<i>frā.gaošāuuara sīspəntna caθru.karana</i> <i>zaranaēni</i>	сережки демонструє чотириохгранні <i>золоти</i>
6	Яшт 5.128	<i>pusqm ... satō.straṅhqm zaranaēnīm</i>	корону... стозіркову, <i>золоту</i>

Рис. 2. Золоті гривна та бляшки головного вбрання у сакському жіночому похованні, V ст. до н. е., мог. Таксай 1, курган 6, поховання 3, Казахстан (за: Золото властелинов 2018, с. 137)

Fig. 2. Golden hryvna and plaques of the headdress in the Saka women's burial, Vc. BC., Taksai 1 necropolis, barrow No. 6, burial No. 3, Kazakhstan (after: Zoloto vlastelinov 2018, p. 137)

(Яшт 10.96=132), а стріли мають 'злато-паші' наконечники (Яшт 10.129) (див.: Вертієнко 2018, с. 108).

Наступні два божества мають золоті елементи лише у своїх інкарнаціях. Бог війни та перемоги Веретрагна в одному зі своїх антро-

поморфних втілень (*vīrahe*¹¹ *kəhrpa raēuuatō* — 'в подібі Воїна сяючого') має коротку клинкову зброю *karəta*- (ніж або кинджал), що лише

¹¹ В. І. Абаєв помилково вказує, що тут використано слово *nar*- (Абаєв 1985, с. 15).

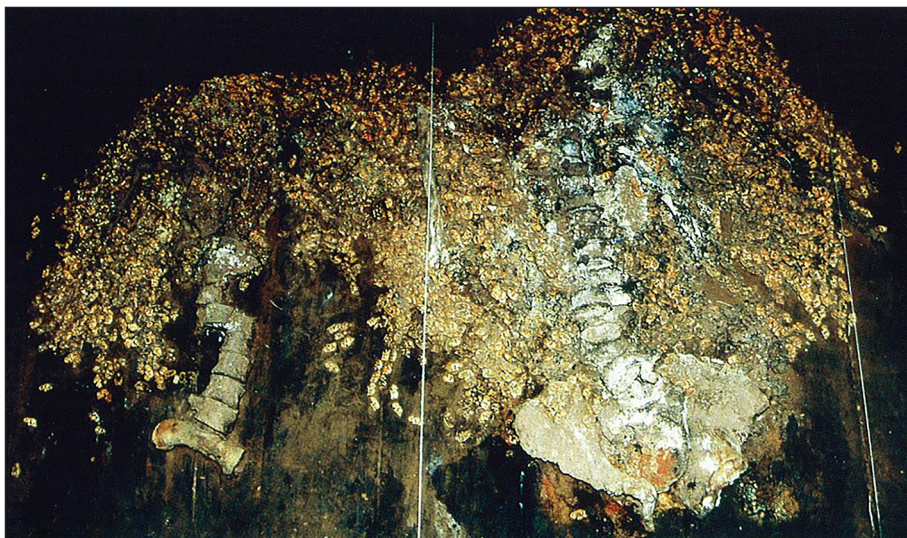

Рис. 3. Золоті аплікації одягу у парному похованні уюцької культури ранньоскіфського часу, курган Аржан 2, поховання 5, VII ст. до н. е., Тува (за: Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, S. 36, Abb. 46)

Fig. 3. Golden applications of dress in the paired burial of the Uyuk culture of the early Scythian time, Arzhan 2 barrow, burial No. 5, VII c. BC, Tuva (after: Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, S. 36, Abb. 46)

оздоблена золотом та ‘зовні вся прикрашена’ (Яшт 14.27; переклад див.: Вертієнко 2015, с. 52; прим. 76—79). Це ж божество, однак вже в зооморфних втіленнях Біка та Коня, має ‘золоті’ роги (Яшт 14.7) або ‘золоту’ вузду (Яшт 14.9) відповідно. В тих самих інкарнаціях і ті самі золоті атрибути має й Тіштрія (Яшт 8.16 (‘золоті’ роги), 18 = 20, 26, 30, 46 (‘золота’ вузда); Відеват 19.37 (‘золоті’ роги)).

Неможливо було б уявити ритуальну сферу без залучення таких металів, як золото та срібло. Такий ритуал, як приготування священного напою *хаоми* включає маніпуляції із срібним і золотим посудом (Ясна 10.17). Також золото додається в воду при клятві (Відеват 4.54—55). Срібло та золото виступають платою (жертвою), яка за Відеватом 14.11 в символічному аспекті має характер відновлення зруйнованого космічного порядку (інтерполяція на міф про Йіму) (Крюкова 2012, с. 175). В сис-

темі цінностей матеріалів срібло завжди поступається золоту (Ясна 10.17; Яшт 10.125; Відеват 7.74—75, 8.87—88), а ті випадки, де спочатку згадується срібло, а потім золото, скоріше за все, пояснюються тим, що йде порядок перелічення від менш до більш цінного (Яшт 5.129 = 17.14 = Аог. 84; Яшт 10.112; Відеват 14.11). В ритуальній сфері це проявилось в тому, що срібло більше ніж золото потребувало зусиль при очищувальних обрядах (Відеват 7.73—75).

Попри зороастрійський характер авестійських джерел, вони подекуди зберегли вказівки на базові давньоіранські уявлення про ціннісні орієнтири (худоба—коні—срібло—золото—відважність), а також на їхню надзвичайну важливість для померлого через «нетлінну» природу. Це, з одного боку, може пояснити причину наявності худоби, коней та коштовних металів у похованнях іраномовних кочів-

Додаток. ‘Золото’ та ‘срібло’ в авестійських текстах

Appendix. ‘Gold’ and ‘silver’ in the Avestan texts

№	Джерело	Транслітерація
1* ¹²	Ясна 10.17	<i>arəzataēna haca tašta zaranaēnəm aoi taxše</i>
2	Ясна 57.27	<i>sruuaēna aēšqm safānhō zaraniia paiti.θbarštānhō</i>
3	Яшт 5.64	<i>nizənga aοθra paitišmuxta zaraniio.uruuixšna</i>
4	Яшт 5.78	<i>zaraniia aοθra paitišmuxta yā vīspō.pīsa</i>
5	Яшт 5.96b ¹³	<i>yazāi hukairīm barəzō vīspō.vahməm zaranaēnəm</i>
6	Яшт 5.121b	= Яшт 5.96b
7	Яшт 5.123	<i>zaranaēnəm paiti dānəm vaŋuhi hištaite dražimnō</i>
8	Яшт 5.126	<i>aḍkəm vaŋhānəm pouru paχštəm zaranaēnəm</i>
9	Яшт 5.127	<i>caθru.karana zaranaēni minum baraḡ huūāzāta</i>
10	Яшт 5.128	<i>satō.straŋhqm zaranaēnīm ašta.kaozdqm</i>
11*	Яшт 5.129	<i>brāzənta frāna arəzatəm zaranim</i>
12	Яшт 8.16	<i>gəuš kəhrpa zaraniio.sruuahe</i>
13	Яшт 8.18h	<i>aspahe kəhrpa aurušahe [...] zaraniio.aiβidānahe</i>
14, 15—17	Яшт 8.20g, 26g ¹⁴ , 30g, 46i	= Яшт 8, 18h
18	Яшт 10.13	<i>hū yaḡ auruuaḡ aspahe yō paoiriio.zaraniio.pīsō</i>
19	Яшт 10.47	<i>yim frasrūtəm zaranimnəm pərəθu.safānhō vazənti</i>
20	Яшт 10.96d-e	<i>vazrəm... zarōiš aiiānhō [...] zaraniiēhe</i>
21*	Яшт 10.112	<i>arəzatō.frašnəm zaraniio.vārəθmanəm</i>
22	Яшт 10.124	<i>vāšəm [...] vīspō.paēsəm zaranaēnəm</i>
23*	Яшт 10.125	<i>tē para.safānhō zaranaēna paiti.šmuxta</i> <i>āaḡ hē apara arəzataēna</i>
24	Яшт 10.129	<i>išunqm kahrkāsō.parnanqm zaraniio.zafrqm</i>
25	Яшт 10.132f-g	= Яшт 10.96d-e
26	Яшт 10.136	<i>yūxta vāša θanjasāntē aēuua caχra zaranaēna</i>
27	Яшт 11A.26	= Ясна 57.27
28	Яшт 12.24	<i>upa hukairīm barəzō vīspōuuaməm zaranaēnəm</i>
29	Яшт 14.7	<i>gəuš kəhrpa aršānahe srīrahe zaraniio.sruuahe</i>
30	Яшт 14.9	= Яшт 8, 18
31	Яшт 14.27	<i>karətəm zaraniio.saorəm frapixštəm vīspō.paēsānhəm</i>

№	Джерело	Транслітерація
32	Яшт 14.33f	<i>yim baraiti kahrkāsō zarānumainiš</i>
33	Яшт 15.2e,	<i>zaranaēne paiti gātuuō</i>
34	2f,	<i>zaranaēne paiti fraspāiti</i>
35	2g	<i>zaranaēne paiti upastārane</i>
36–41	Яшт 15.7, 11c-e	= Яшт 15.2e-g
42	Яшт 15.15c-d	<i>hukairiāt haca barəzaṅhaṭ vīspō.bāmiiāt zaranaēnāt</i>
43–54	Яшт 15.15e-g, 19e-g, 23e-g, 27e-g	= Яшт 15.2e-g
55–57	Яшт 15.31f-h	= Яшт 15.2e-g
58–63	Яшт 15.35d-f, 39d-f	= Яшт 15.2e-g
64	Яшт 15.57e,	<i>vaēm zaraniīō.xaodəm yazamaide</i>
65	57f,	<i>vaēm zaraniīō.pusəm yazamaide</i>
66	57g,	<i>vaēm zaraniīō.minəm yazamaide</i>
67	57h,	<i>vaēm zaraniīō.vāšəm yazamaide</i>
68	57i,	<i>vaēm zaraniīō.caxrəm yazamaide</i>
69	57j,	<i>vaēm zaraniīō.zaēm yazamaide</i>
70	57k,	<i>vaēm zaraniīō.vastrəm yazamaide</i>
71	57l,	<i>vaēm zaraniīō.aoθrəm yazamaide</i>
72	57m	<i>vaēm zaraniīō.aiβiiāṅhanəm</i>
73	Яшт 16.13h	= Яшт 14.33f
74	Яшт 17.9	<i>hukərəta barəziš hauuaṅtō zaraniiapaxšta pādāṅhō</i>
75	Яшт 17.10	<i>caθru.karana minuca zaraniīō.pisi</i>
76*	Яшт 17.14	<i>aēšqm ərəzatəm zaranim nibərəθi ābərəta baraiti</i>
77	Яшт 19.41	<i>janaṭ zaraniīō.pusəm hitāspəm</i>
78*	Яшт 19.67	<i>uruuadca pouru vāstra ərəzica zarānumatica</i>
79, 80	Відеват 2.6	<i>suβrəm zaranaēnīm ašrəmca zaraniīō.paēsīm</i>
81	Відеват 2.10e	<i>hō iməm qəm aiβišuuat suβriia zaranaēniia</i>
82, 83	Відеват 2.14e ¹⁵ , 18e	= Відеват 2.10e
84	Відеват 2.30h	<i>aiβica tē varəšsuua suβriia zaranaēniia</i>
85	Відеват 2.38h	= Відеват 2.30h
86	Відеват 4.54c	<i>āpəm saokəṅtauuaitīm zaraniīāuuaitīm vīθuśauuuaitīm</i>
87	Відеват 4.55b	= Відеват 4.54c
88*	Відеват 7.74e, 75a	<i>kuua aēuua yezi aṅhaṭ zarānaēniš</i> <i>āat yezi aṅhaṭ ərəzataēniš</i>
89*	Відеват 8.87b, 88b	<i>yō ātrəm pisraṭ haca zaraniīō.saēpāt</i> <i>yō ātrəm pisraṭ haca ərəzatō.saēpāt</i>
90*	Відеват 14.11b-c	<i>hakərət ərəzatəm hakərət zaranim</i>
91*	Відеват 14.11f, 11k	<i>yauuaṭ ərəzatəm</i> <i>yauuaṭ zaranim</i>
92	Відеват 19.31	<i>vohu manō haca gātuuō zaraniīō.kərətō</i>
93	Відеват 19.32	<i>auui gātuuō zaraniīō.kərətō</i>
94	Відеват 19.37	<i>tištrīm stārəm [...] gēuš kəhrpa zaraniīō.srauuahe</i>
95	Nyāyišn 1.8	<i>zarānumaṅtəm sūrəm yazamaide</i>
96	Vištaspa Yasht 4 ¹⁶	<i>yaθa āθrəm zarānumaṅtəm bauuāhi</i>
97		<i>yaθa yaṭ asti zarānumatō mašiiānahe</i>
98	Afrin i Zaratst 4 ¹⁷	<i>yaθa zarōnəm mašiiānəm</i>
99	Aogemadaēca 12 ¹⁸	<i>usəhištaṭ vohu manō haca gātuuō zaraniīō.kərətō</i>
100*	Aogemadaēca 17	<i>yaθa vā ərəzatō.paiθi yaθa vā zaraniīō.paiθi</i>
101*	Aogemadaēca 84	<i>pəsnuš ərəzatəm zaranim</i>

¹² Позначка * вказує, що у джерелі згадано обидва коштовні метали.

¹³ У випадках вживання слова в рефренах, надано конкретизацію із застосуванням буквеної нумерації рядків за <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest.htm>.

¹⁴ Не враховано в: Doctor 2004, p. 301.

¹⁵ Не враховано в: Doctor 2004, p. 301.

¹⁶ Це джерело не враховане в: Doctor 2004, *passim*.

¹⁷ Це джерело не враховане в: Doctor 2004, *passim*.

¹⁸ Це джерело не враховане в: Doctor 2004, *passim*.

ників. З іншого боку, контекстуальне використання лексем *zaraniia-* та *ərəzata-* стійко пов'язане зі сферою Іншого світу та атрибутикою його мешканців та божеств. Саме за допомогою божественного *золотого* зняряддя Йіма створює перше царство — ідеальний світ, який перетворюється на потойбічне місце перебування душ, що демонструє уявлення про існування у золота певних репродуктивних функцій, необхідних для посмертної регенерації.

Абаев, В. И. 1985. Avestica. In: Ölberg, H. M. & Schmidt, G. (eds). *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch. Zum 65. Geburtstag am 5. Januar 1984 dargebracht von Freunden und Kollegen*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 23). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, p. 7-19.

Авеста 1997. *Авеста в русских переводах (1861—1996)*; Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И.В. Рака. Санкт-Петербург: Журнал «Нева»; РХГИ.

Акишев, А. К. 1981. Костюм «золотого человека» и проблема катафракция. В: Худяков, Ю. С. (ред.). *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск: Издательство «Наука». Сибирское отделение, с. 54-64.

Акишев, А. К. 1984. *Искусство и мифология саков*. Алмата: Издательство «Наука» Казахской ССР.

Акишев, К. А., Акишев, А. К. 1981. К интерпретации символики исысакского погребального обряда. В: *Культура и искусство древнего Хорезма*. Москва: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, с. 144-153.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Вертиенко, А. В. 2014. Младоавестийский термин *aštrā-* — нарративный контекст и визуальный образ. В: Тарасенко, М. О. (ред.). *Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура*. К: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, с. 55-62.

Вертиенко, Г. В. 2015. «Хто серед безтілесних божеств найбільш озброєний?» (втілення Веретрагни за 14-м Яштом). *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 48-54.

Вертиенко, Г. В. 2018. До питання про метал в Авесті. В: Немченко, І. В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, Вип. XII, Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, с. 108-116.

Вертиенко, Г. В. 2019. 'Золото' в Яштах: до семантики образу Вайу. *Східний світ*, 2, с. 63-80.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика степной Скифии*. 2-е изд. перераб. и дополн. Киев: Видавець Олег Філюк.

Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Т. 1—2. Тбилиси: Издательство Тбилиского университета.

Гуляев, В. И. 2010. Золото в погребальном искусстве скифов и их восточных соседей. В: Герасимов, М. М. (ред.). *Археология и палеоантропология Евразийских степей и сопредельных территорий*. Сборник научных трудов, посвященный 60-летию доктора ист. наук Л. Т. Яблонского. (Материалы и исследования по археологии России, 13). Москва: Таус, с. 107-128.

Гуляев, В. И., Савченко, Е. И. 1999. К вопросу о роли золота в погребальном ритуале скифов. В: Мелюко-

ва, А.И., Мошкова, М. Г., Башилов В. А. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: ИА РАН, с. 151-160.

Золото властелинов казахских степей. 2018. Сеул: Национальный научно-исследовательский Институт культурного наследия Республики Корея.

Колесников, А. И. 2012. *Сасанидский Иран: История и культура*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Крюкова, В. Ю. 2012. Восстановление утраченного мира как искупительная жертва (Видеват 14). Альбедиль, М. Ф., Савинова, Д. Г. (ред.), *Жертвоприношение в архаике: атрибуция, назначение, цель*. (Теория и методология архаики, 5). Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 166-178.

Лелеков, Л. А. 1987. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира). В: Мартынов, А. И., Молодин, В. И. (ред.). *Скифосибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Издательство «Наука». Сибирское отделение, с. 25-31.

Литвинский, Б. А. 1982. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии (опыт истолкования в свете истории религии). *Советская этнография*, 4, с. 34-44.

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2019. О расположении коней в кургане Козёл. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 349-354.

Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. 2000. *Этимологический словарь иранских языков*. Т. 1: а-ā. Москва: Наука. Восточная литература РАН.

Соколова, В. С. 2005. *Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод*. Санкт-Петербург: Наука.

Чунакова, О. М. (пер.). 2001. *Пехлевийская божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вирах намаг) и другие тексты*. (Памятники письменности Востока, СХХVI). Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.

Bailey, H. W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.

Bartholomae, Chr. 1904. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl. J. Truebner.

Blažek, V. 2017. Indo-European 'Gold' in Time and Space. *Journal of Indo-European Studies*, 45, nos. 3-4, p. 267-311.

Cantera, A. 2017. Miθra and the Sun: the Role of Miθra in the Arrangement of the Avestan Liturgical Calendar. In: Cantera A. & Ferrer-Losilla J. (eds). *Fērā amāšā spəntā gāθā gēuruuāin. Homenaje a Helmut Humbach en su 95º aniversario*. (Estudios Iranios y Turanio, No. 3). Girona, Sociedad de Estudios Iranios y Turanios, p. 25-58.

Čugunov, K. V., Parzinger, H. & Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Doctor, R. 2004. *The Avestā: A Lexico-Statistical Analysis (Direct and Reverse Indexes, Hapax Legomena and Frequency Counts)*. (Acta Iranica, T. 41). Leuven: Peeters.

Gershevitch, I. 1959. *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge: Cambridge University Press.

JamAspasa, K. M. 1982. *Aogəmandaēcā a Zoroastrian Liturgy*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.

Oettinger, N. 1983. *Untersuchungen zur avestischen Sprache am Beispiel des Ardvīsūr-Yašt*. München: Habilschrift.

Kotwal, F. K. & Hintze, A. 2008. *The Khord a Avesta and Yašt Codex E1. Facsimile Edition*. (Iranica, 16). Wiesbaden: Harrassowitz.

Pirart, É. 2006. *Guerriers d'Iran. Traductions annotées des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna*. Paris: Kubaba.

Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern & München: A. Francke.
Reeder, E. D. (ed.) 2001. *L'Or des Rois Scythes. Galeries nationales du Grand-Palais, Paris, 25 septembre-*

31 décembre 2001. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
Skjærø, P. O. 2006. *Introduction to Zoroastrianism*. Harvard: Harvard University.

Надійшла 15.11.2020

A. V. Vertiienko

Кандидат исторических наук, научный сотрудник Института востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, ORCID 0000-0002-2104-0058, vertana77@gmail.com

ДРАГОЦЕННЫЕ МЕТАЛЛЫ В МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ДРЕВНИХ ИРАНОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ПО ТЕКСТАМ АВЕСТЫ

В статье представлен контекстно-семантический анализ случаев применения лексем 'золото' (*zaraniia-*) и 'серебро' (*ərəzata-*) в корпусе авестийских источников (Ясна, Яшты, Видевдат, Аогемадаеча и др.). 'Золото' употребляется в Авесте 101 раз. 'Серебро' имеет лишь 12 случаев применения, при этом, данный металл всегда контекстуально связан с золотом. Серебро имеет семантическую связь с акватической сферой. Золото является материалом, из которого, по текстам, изготовлены одеяния нескольких божеств (Вайю, Аредви Суры (частично)). Золотые или украшенные золотом атрибуты или орудия имеет ряд богов и героев (Йима, Митра, Веретрагна, Тиштрия, Сраоша). В мифе о Йиме божественные орудия, золотая *суфра* и позолоченная *ауфра*, наделены репродуктивными свойствами и помогают создать первое царство (Видевдат 2.6–38). Этот идеальный мифический мир превращается в мир потусторонний. Комплекс семантических признаков указывает, что золото имеет непосредственное отношение к Иному миру, куда попадают души праведных умерших, где они получают золотые места, золотую или серебряную одежды (Видевдат 19.31–32; Аог. 12, 17). Эти же представления отображены и в пехлевийских произведениях. Тот факт, что к золоту добавляются серебро и другие «цвета», может свидетельствовать о расширении спектра ценных металлов и проникновения их в сферу заупокойных представлений. В трактате Аогемадаеча (84) *серебро-золото* (метафора богатства) вместе со скотом, лошадьми и храбростью, включено в систему понятий, относящихся к танатологической концептосфере дозораострийских представлений древнеиранских племен.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Авеста, Ясна, Яшты, Видевдат, Аогемадаеча, лексика, золото, серебро.

Hanna V. Vertiienko

PhD (in History), Research Fellow at the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2104-0058, vertana77@gmail.com

PRECIOUS METALS IN THE WORLDVIEW SYSTEM OF ANCIENT IRANIAN-SPEAKING PEOPLES ON THE TEXTS OF AVESTA

An overview and contextual-semantic analysis of the cases of usage the lexeme 'gold' (*zaraniia-*) and 'silver' (*ərəzata-*) in corpus of Avestan sources (Yasna, Yashts, Videvdat, Aogəmadaēca, etc.) are provided in the article. 'Gold' is used in the Avesta 101 times. 'Silver' — only 12 uses, while this metal is always contextually linked with gold. Silver has a semantic connection with the aquatic sphere. Gold is the material from which, according to the texts, the garments of several deities are made (Vayu, Aredvi Sura (partially)). Gold attributes or decorated with this metal tools have a number of gods and heroes (Yima, Mithra, Verethragna, Tishtria, Sraoša) are made completely or partially from it. In the myth of Yima, the divine instruments, the golden *sufrā* and gilded *aštrā*, are endowed with reproductive features and help to create the first kingdom (Videvdat 2.6–38). This ideal mythical world turns into the Afterworld. A set of semantic attributes show that gold is directly related to the Otherworld, where the souls of the righteous deceased receive gold places, golden or silver clothes (Videvdat 19.31–32; Aog. 12, 17). The fact that silver and other «colors» are added to gold may indicate the expansion of the spectrum of precious metals and their penetration into the sphere of funeral beliefs. In the treatise of Aogəmadaēca (84), *silver-gold* (a metaphor of wealth), along with cattle, horses and bravery, is included in the system of concepts related to the Thanatological worldview of the pre-Zoroastrian representations of ancient Iranian tribes.

К е y w o r d s: Avesta, Yasna, Yashts, Videvdat, Aogəmadaēca, lexica, gold, silver.

References

- Abaev, V. I. 1985. Avestica. In: Ölberg, H. M. & Schmidt, G. (eds). *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch. Zum 65. Geburtstag am 5. Januar 1984 dargebracht von Freunden und Kollegen*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 23). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, p. 7-19.
- Avesta 1997. *Avesta v russkikh perevodakh (1861-1996)*; Sost., obshch. red., primech., sprav. razd. I. V. Raka. Sankt-Peterburg: Zhurnal 'Neva'; RKHGI.
- Akishev, A. K. 1981. Kostium 'zolitogo cheloveka' i problema katafraktriia. In: Khudiakov, Yu. S. (ed.). *Voiennoie delo drevnikh plemen Sibiri i Tsentralnoi Azii*. Novosibirsk: Izdatelstvo Nauka. Sibirskoie otdeleniie, p. 54-64.

- Akishev, A. K. 1984. *Iskusstvo i mifologija sakov*. Alma-Ata: Izdatelstvo Nauka Kazakhskoi SSR.
- Akishev, K. A. & Akishev, A. K. 1981. K interpretatsii simvoliki issikskogo pogrebalnogo obriada. In: *Kultura i iskusstvo drevnego Khorezma*. Moscow: Izdatelstvo Nauka. Glavnaia redaksiia vostochnoi literaturi, p. 144-153.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vertiienko, A. V. 2014. Mladoavestiiskii termin *aštrā* - narrativnyi kontekst i vizualnyi obraz. In: Tarasenko, M. O. (ed.). *Doislam-skii Blyzkii Skhid: istoriia, relihiia, kultura*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, p. 55-62.
- Vertiienko, H. V. 2015. 'Khto sered beztilensnykh bozhestv naibilsh ozbroienyi?' (vtilennia Veretrahni za 14-m Yashtom). *Arkheologiiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 48-54.
- Vertiienko, H. V. 2018. Do pytannia pro metal v Avesti. In: Nemchenko, I. V. (ed.). *Starodavnie Prichornomoriia*, Vyp. XII, Odesa: Odeskii natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnikova, p. 108-116.
- Vertiienko, H. V. 2019. 'Zoloto v Yashtakh: do semantyky obrazu Vaiu. *Shidnij svit*, 2, p. 63-80.
- Gavrilyuk, N. A. 2013. *Ekonomika stepnoi Skifii*. 2-e izd. pererab. i dopoln. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Gamkrelidze, T. V. & Ivanov, V. V. 1984. *Indoevropskii yazyk i indoevropsy. Rekonstruktsiia i istoriko-tipologicheskii analiz praiazyka i protokultury*. T. 1-2. Tbilisi: Izdatelstvo Tbilisskogo universiteta.
- Guliaiev, V. I. 2010. Zoloto v pogrebalnom iskusstve skifov i ikh vostochnykh sosedei. In: Gerasimov, M. M. (ed.). *Arkheologiiia i paleoantropologiiia Evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii. Sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 60-letiiu doktora ist. nauk L. T. Yablonskogo*. (Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii, 13). Moscow: Taus, p. 107-128.
- Guliaiev, V. I. & Savchenko, E. I. 1999. K voprosu o roli zolota v pogrebalnom rituale skifov. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Bashilov V. A. (eds). *Evraziiskie drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arkhivnye materialy, publikatsii, stati*. Moscow: IA RAN, p. 151-160.
- Zoloto vlastelinov kazakhskikh stepei*. 2018. Seul: Natsionalnyi nauchno-issledovatel'skii Institut kulturnogo naslediiia Respubliki Koreia.
- Kolesnikov, A. I. 2012. *Sasanidskii Iran: Istoriia i kultura*. Sankt-Petersburg: Nestor-Istoriia.
- Kriukova, V. Yu. 2012. Vosstanovlenie utrachennoogo mira kak iskupitelnaia zhertva (Videvdat 14). Albedil, M. F., Savinova, D. G. (eds), *Zhertvoprinosheniie v arkhaikie: atributsiia, naznacheniiie, tsel*. (Teoriia i metodologiiia arkhaiki, 5). Sankt-Petersburg: MAE RAN, p. 166-178.
- Lelekov, L. A. 1987. O simvolizme pogrebalnykh oblachenii ('zolotyie liudi' skifo-sakskogo mira). In: Martynov, A. I., Molodin, V. I. (eds). *Skifo-sibirskii mir. Iskusstvo i ideologiiia*. Novosibirsk: Izdatelstvo Nauka. Sibirskoe otdeleniie, p. 25-31.
- Litvinskii, B. A. 1982. 'Zolotyie liudi' v drevnikh pogrebeniiaikh Tsentralnoi Azii (opyt istolkovaniia v svete istorii religii). *Sovetskaia etnografiia*, 4, p. 34-44.
- Perevodchikova, E. V & Firsov, K. B. 2019. O raspolozhenii konei v kurgane Koziol. *Arkheologiiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 349-354.
- Rastorguieva, B. C., Edelman, D. I. 2000. Etimologicheskii slovar iranskikh yazykov. T. 1: a-ā. Moscow: Nauka. Vostochnaia literatura RAN.
- Sokolova, V. S. 2005. *Avesta. Opyt morfologicheskoi transkriptsii i perevod*. Sankt-Petersburg: Nauka.
- Chunakova, O. M. (transl.). 2001. *Pekhleviiskaia bozhestvennaia komediia. Kniga o pravednom Viraze (Arda Virakh namag) i drugie teksty*. (Pamiatniki pismennosti Vostoka, CXXVI). Moscow: Izdatelskaia firma Vostochnaia literatura RAN.
- Bailey, H. W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Bartholomae, Chr. 1904. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl. J. Truebner.
- Blažek, V. 2017. Indo-European 'Gold' in Time and Space. *Journal of Indo-European Studies*, 45, nos. 3-4, p. 267-311.
- Cantera, A. 2017. Miθra and the Sun: the Role of Miθra in the Arrangement of the Avestan Liturgical Calendar. In: Cantera A. & Ferrer-Losilla J. (eds). *Fārā aməšā spəntā gāθā gəuruuāin. Homenaje a Helmut Humbach en su 95º aniversario*. (Estudios Iranios y Turanio, No. 3). Girona, Sociedad de Estudios Iranios y Turanios, p. 25-58.
- Čugunov, K. V., Parzinger, H. & Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Doctor, R. 2004. *The Avestā: A Lexico-Statistical Analysis (Direct and Reverse Indexes, Hapax Legomena and Frequency Counts)*. (Acta Iranica, T. 41). Leuven: Peeters.
- Gershevitch, I. 1959. *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JamAspasa, K. M. 1982. *Aogamandaēčā a Zoroastrian Liturgy*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Oettinger, N. 1983. *Untersuchungen zur avestischen Sprache am Beispiel des Ardvišūr-Yašt*. München: Habilschrift.
- Kotwal, F. K. & Hintze, A. 2008. *The Khord a Avesta and Yašt Codex E.1. Facsimile Edition*. (Iranica, 16). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pirart, É. 2006. *Guerriers d'Iran. Traductions annotées des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna*. Paris : Kubaba.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern & München: A. Francke.
- Reeder, E. D. (ed.) 2001. *L'Or des Rois Scythes. Galeries nationales du Grand-Palais, Paris, 25 septembre-31 décembre 2001*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Skjærø, P. O. 2006. *Introduction to Zoroastrianism*. Harvard: Harvard University.